

Алла Кравченко

*КРАВЧЕНКО Алла Петрівна — аспірантка кафедри логіки
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Сфера наукових інтересів — філософія права.*

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ДО ХХ СТОЛІТТЯ

Актуальність дослідження. Філософія права є відносно молодого галуззю знань, якщо мати на увазі написання наукових досліджень та читання лекцій в університетах під відповідною назвою: як академічна дисципліна вона виникла в Новий час [1; 2]. З іншого боку, якщо під філософією права розуміти філософську рефлексію щодо сутності права, його призначення в суспільстві та зв'язку з життям конкретної людини і спільноти, то вона має глибоке історичне коріння, яке сягає часів античності, зокрема філософії софістів у Стародавній Греції або ж філософських шкіл Конфуція і легізму у Стародавньому Китаї. У цьому випадку доречно говорити про формування передусім світоглядних засад філософії права, а не про розгорнуті теоретичні системи права. Тривалий час суспільство не виявляло інтересу до розбудови «чистої теорії права», віддаючи перевагу правовим нормам і принципам, спрямованим на захист конкретних життєвих потреб людей і спільнот. Джерелом авторитетності права вважався Бог, божественні закони лежали в основі як природних законів, так і людських, що не викликало особливих різночитань і потреб у критичному їх осмисленні. Лише Відродження і Новий час знову ставлять питання про раціональне підґрунтя права, що неминуче приводить до проблеми самодостатності правової реальності й породжує права в його чистій теорії.

Філософи й правознавці все частіше звертаються до антропологічних засад права, застосовуючи у правознавчих дослідженнях антропологічний принцип. Але безпосередньо цей принцип не став предметом самостійного аналізу. **Мета** пропонованої статті — простежити розвиток філософських поглядів на антропологічний принцип у філософії права до ХХ століття.

Різні інтерпретації антропологічного принципу та варіації його обґрунтування мали місце ще в античні часи, коли софісти, Сократ, Платон та Арістотель висловили думки щодо сутності людини та її місця у світі.

Засновниками філософсько-правової антропології у певному сенсі можна вважати софістів. У початковому вигляді антропологічний принцип сформулював Протагор, який підкреслював, що людина є мірою всіх речей існуючих, що існують, і не існуючих, що вони не існують. Критики вбачають у цьому вислові не тільки антропоцентричну складову, а й прагнення показати відсутність об'єктивної істини, тобто правдивості будь-якої думки, її істинності [14, с.452].

Критикуючи погляди софістів у цілому, Сократ погоджувався з тим, що центром філософії і правової реальності є людина. Він поставив, по суті, ключове питання філософсько-правової антропології: «У чому природа та сутність людини?». На думку Сократа, сутність людини — в її душі, під якою слід розуміти наш розум, активність думки та морально орієнтовану поведінку. Сократ здійснив переверот у традиційній системі цінностей. Справжні цінності, на думку філософа, не пов'язані із зовнішніми проявами (багатством, силою, славою), вони не співвідносяться з тілом (життям, фізичним здоров'ям, красою), вони є скарбами душі. Природним наслідком подібних поглядів стала висока оцінка людини, котра пізнає себе і навколишній світ, тобто людини мудрої. Для Сократа мудрість і моральність нероздільні, оскільки головне завдання мудрості полягає в тому, щоб розрізняти добро і зло. Це розрізнення дозволяє людині не тільки правильно думати, а й правильно чинити, не виходячи за межі правового поля. Сократ виокремлює три основні чесноти:

- 1) помірність (знання про те, як стримувати пристрасті діяти в межах права);
- 2) хоробрість (знання про те, як подолати небезпеку);

3) справедливість (знання про те, як дотримуватися **законів** божих і людських) [5, с.108-109].

Вищезазначені якості людини фіксують ідеальні риси особистості, яка, на думку Сократа, поважає і божі, і людські закони. Він підкреслює, що все законне є справедливим. Античний мудрець відповідає фактично на одне з основних питань філософії права — у чому сутність справедливості та її критерії? Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» зазначає, що справедливість він розумів як знання, яке є основою прекрасних і моральних вчинків людини в межах правової реальності [10, с.408-409].

Антропологічний принцип знайшов своє відображення у працях відомих філософів та правознавців наступних епох. Серед них потрібно виділити французького вченого Клода Адріана Гельвеція, котрий запропонував своє бачення сутнісних характеристик людини. Перш за все, з чуттєвої природи людини він виводить принцип егоїзму, себелюбства, який розглядається як рушійна сила суспільного розвитку. Гельвецій переконаний — знищення егоїстичних пристрастей людини означає знищення самої людини. Він висуває ідею залежності людини, всього її духовного стану від зовнішнього правового середовища. У роботі «Про людину, її розумові здібності та її виховання» Гельвецій пише, що люди не народжуються, а стають такими, якими вони є. Під середовищем Гельвецій розумів не клімат і ґрунт (як Монтеск'є), а сукупність предметів і явищ, здатних впливати на людину та викликати в неї приємні або неприємні відчуття і відповідно до цього визначати свідомість людини, її політичні переконання, моральні уявлення, естетичні смаки, правові норми [14, с.79-80].

До факторів, що утворюють соціальне середовище, він зараховує форму державного правління і його правове регулювання, прочитані книги і безкінечну кількість інших подій, причину і поєднання яких людина не може вказати внаслідок їх незнання. Найголовнішими факторами зовнішнього середовища, на його думку, є форма правління і чинні державні закони.

Необхідно відкрити такі закони, вважає Гельвецій, які здатні зробити людей максимально щасливими і надати їм усі задоволення і розваги, сумісні із загальним благом. «Інше завдання — відкрити засоби, за допомогою яких можна непомітно перевести народ зі стану нещастя, в якому він перебуває, у стан щастя, яким можна насолоджуватися» [11, с.230].

Саме за допомогою законів можна досягти справедливості, підкреслював французький мислитель. Дотримання справедливості передбачає наявність рівноваги сил між громадянами. Збереження цієї рівноваги — верх мистецтва законодавства. Любов людини до справедливості базується або на боязні перед лихом, що супроводжує несправедливість, або на надії на благо, яке є результатом поваги і влади, пов'язаної з виконанням вимог справедливості [11, с.227-228].

Необхідно зазначити, що Гельвецій, певним чином продовжуючи традиції античних філософів, намагався показати взаємозв'язок таких феноменів, як право, закон і справедливість. Інтерпретація цих понять завжди передбачає людину як основного носія прав та обов'язків. З іншого боку, на думку дослідника, законодавство повинно приборкати егоїстичну природу людини, але до певної міри, яка не руйнує індивідуальні якості особистості.

Обґрунтування антропологічного принципу знайшло свій подальший розвиток у працях представників німецької класичної філософії. Зокрема, все кантівське вчення спрямоване на з'ясування соціальних регуляторів, пошук належного та неналежного в суспільних відносинах і взагалі в людських діях, тобто це вчення є своєрідною соціонормативістикою. Антропологічна значимість його ідей вбачається в тому, що вони дають напрям, орієнтир і ціль діяльності людини як розумної істоти, є законами і правилами для практичної сфери у вигляді обов'язків, відтворюючи тим самим норми правового порядку.

Першим постулатом і головною ідеєю кантівської моделі стала свобода людини, її воля, що визначає зміст моральної незалежності та автономії особи, її спроможність і право самій встановлювати правила належного та дотримуватись їх без зовнішнього примусу та тиску [13, с.112-114].

Відмінність людини від інших істот цього світу полягає, за Кантом, у її моральності. Лише людина здатна керуватися вимогою обов'язку, який повинен стати основою її дій. На думку Ю. Кушакова, у кантівській антропології значне місце надається обов'язку і джерелам

категоричного імперативу: «Тільки обов'язок, а не якийсь інший мотив чи схильність, надає вчинкові моральної цінності» [9, с.140].

Саме моральність людини як істоти вільної, здатної чинити відповідно до вимог своєї свободної волі, що підкоряється лише вимогам категоричного імперативу, робить її мірилом всього в цьому світі. У своїй праці «Антропологія з прагматичної точки зору» І. Кант доводить, що людина є найважливішим предметом дослідження для філософів та правознавців. За Кантом, людина має подвійну природу, живучи у двох світах: феноменальному (природному) і ноуменальному (моральному). Здатність людини мати самосвідомість, уявлення про своє я, наголошує Кант у вищезазначеній роботі, підносить її над усіма іншими істотами, що живуть на землі. «Завдяки наявності самосвідомості людина перетворюється на особистість, тобто стає господарем над собою і перетворює тваринний початок у собі, підносячи його до гармонії з духом» [8, с.357].

Отже, важливою складовою антропологічного принципу, за І.Кантом, є самосвідомість людини. З одного боку, самосвідомість народжує розумний егоїзм як основу людської поведінки. А з другого — наявність самосвідомості спонукає людину бути моральною та здатною до творчого діяння. Кант говорив, що виправляти самого себе можливо, і це наш обов'язок. «Найкращий спосіб самовдосконалення — оволодіння своєю роботою» [12, с.81-82].

Учення І. Канта проникнуто повагою до людини, оптимізмом щодо її духовного вдосконалення та розвитку правосвідомості. Людина, за І. Кантом, — це автономний громадянин з високим рівнем правосвідомості, з розвинутою внутрішньою культурою. Необхідно зазначити, що він виокремлює три види автономії особистості, які завжди враховують у межах правової реальності: уміння вибирати, необхідність вибирати та відповідальність за зроблений вибір. Таким чином, моральна автономія, за І. Кантом, полягає в тому, що людина сама здатна визначати, що є добро, а що є зло. У цей вибір держава не втручається апіорі, залишаючи його у сфері громадянського суспільства. Тобто людина багато в чому самостійно, через процедуру вибору формує особисту правосвідомість, яка здійснює вплив своєю позицією на суспільну правосвідомість і в цілому — на соціальний правопорядок як такий. Інший різновид автономії є утилітарним, тобто людина сама, без допомоги держави, здатна зробити себе щасливою, з'ясувати, що для неї добро, а що зло, що вигідно, а що ні. Наступний вид автономії, за І. Кантом, — це громадянська автономія, яка передбачає для людини можливість виконувати лише ті закони, з якими вона погоджується або у складанні яких вона бере участь. Згідно з концепцією цього філософа, позитивне право повинно бути узгоджене з природним правом, з моральним законом (категоричним імперативом) [7, с.276-277].

Із цього можна зробити висновок про те, що кантівська парадигма поєднує в собі «внутрішній» і «зовнішній» виміри антропологічного принципу в структурі правосвідомості, коли моральна самосвідомість людини продукує відповідну поведінку, яка, фактично, в ідеалі не потребує права як караючої інстанції, оскільки особа усвідомлює необхідність враховувати інтереси інших людей.

Продовжує антропологічну тематику, пов'язану з формуванням правосвідомості, Л. Фейєрбах. У його інтерпретації антропологічний принцип права базується на матеріалістичних ідеях. Філософ стверджує, що людина — це природна істота, вищий ступінь природного саморозвитку. Виходячи з цього, Фейєрбах підкреслює, що почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину [4, с.276-277].

Світ розглядається Л. Фейєрбахом як органічне ціле, в центрі якого перебуває людина. Людину він трактує як єдиний, універсальний і вищий предмет філософії і права. Особливого значення в антропології Л. Фейєрбаха набула критика релігії як соціокультурного феномена. У роботі «Сутність християнства» він намагається звести релігію до антропології, підкреслюючи, що релігія — це виключно людський феномен. Згідно з його концепцією, божественна сутність є духовною сутністю людини, котра відокремлюється від людини і стає самостійним еством. Власна цінність людини формує і цінність її Бога. Розгадку віри, згідно з Фейєрбахом,

необхідно шукати в глибинах людської психіки, у намаганні людини подолати власну кінечність та безсилля. По суті, антропологізм цього вченого вів до побудови Нової теології, в якій Людина і є Бог, тобто передбачається подолання протиставлення мирського і трансцендентального і, таким чином, вихід на здійснення всесвітньої мрії людства — створення «царства Божого» на землі. Фейєрбах зазначав, що його першою думкою був Бог, другою — Розум, третьою і останньою — Людина. Фактично, у його вченні на місце любові до Бога ставиться любов до Людини. Сутність гуманізму, за Фейєрбахом, — «це не віруючі люди, а мислячі, не ті, що моляться, а ті, які працюють, не ті, що прагнуть до занебесся, а ті, котрі вивчають цей світ, це не християни — напівтварини і напівангели, а люди у всій повноті» [6, с.1127-1128].

Таким чином, антропологічний принцип Л. Фейєрбахом обґрунтовується через гуманізм та атеїзм, через любов до людини як частини світу природи. Позитивним моментом в його концепції є те, що Людина повинна відчувати любов не в потойбічному житті, а саме зараз, на цьому світі.

Розвиває і поглиблює концепцію Л. Фейєрбаха російський учений М. Чернишевський. У своїй праці «Антропологічний принцип у філософії» він розглядає проблему мотивації вчинків людини, внутрішню сутність її поведінки в правовому полі. Він висуває на перший план «розрахунок особистої користі» як одним з основних принципів правової поведінки людини. Чернишевський намагався подолати межі традиційного світосприйняття, які мали ідеальні мотиви спонукання у вигляді кінцевих причин історичних подій. Великі надії щодо розвитку людини він покладав на селянську громаду. На його думку, громадське володіння землею значно краще приватної власності і хазяїна: «у громадському володінні відсутнє втручання державної адміністрації, що забезпечує більше свободи і незалежності окремому громадянину» [11, с.501].

Аналізуючи сутність людини, М. Чернишевський постійно звертається до проблеми захисту прав і свобод громадянина. У роботі «Боротьба партій у Франції за Людовіка XVIII та Карла X» він зіставляє підходи лібералів і демократів до устрою нового суспільства, яке б змогло надати людині можливість користуватися своїми природними правами і свободами. У цій роботі М. Чернишевський викриває слабку сторону лібералізму для реального гарантування людині її прав і свобод. Він зазначає, що з теоретичної точки зору лібералізм може здаватися привабливим для людини, позбавленої щасливою долею матеріальних злиднів. Але, на його думку, лібералізм розуміє свободу людини формально, що зафіксовано у позитивному праві, у дозволі на папері, у відсутності юридичних заборон. З цього приводу Чернишевський зазначає, що юридичний дозвіл для людини має сенс виключно тоді, коли в людини існують матеріальні можливості користуватися цим дозволом [3, с.156].

Вищенаведене дає нам змогу констатувати, що М. Чернишевський розглядав антропологічний принцип крізь призму особистісних інтересів людини — концепція «розумного егоїзму», а також — через реальну можливість реалізації людиною своїх прав і свобод. Для досягнення цього, як слушно підкреслював М. Чернишевський, не достатньо тільки правового закріплення, необхідно напрацьовувати реальні механізми та засоби реалізації цих прав у суспільстві.

На жаль, установлені межі статті не дозволяють прослідкувати подальшу логіку філософських поглядів на антропологічний принцип у працях цілого ряду теоретиків, що прямо чи опосередковано розкривають його суть та роль для філософії права (Г.Гегель, марксизм, позитивістські напрями тощо). Але вже навіть на основі проаналізованих поглядів можна зробити **висновок**, що саме правова антропологія може стати тією методологічною базою філософії права, якій під силу вирішити складні завдання побудови сучасної доктрини праворозуміння на основі співвідношення особистості й права, розгляду особистості як об'єкта дії права та її вимог до права, структури цінностей особистостей та права як засобу втілення цих цінностей у суспільному житті. У свою чергу антропологічний принцип повинен стати стрижневим у розробці різноманітних концепцій праворозуміння, ввібравши в себе всі позитивні риси різноманітних тлумачень права природно-правової та позитивістської

спрямованості, які визнавали б особистість як самостійну правову цінність та основне мірило всіх суспільнозначущих процесів.

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. — Київ, 2000.
2. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. — М., 1990.
3. Гуренко М.М. Теоретико-правові проблеми гарантії прав і свобод людини і громадянина: Монографія. — Київ, 2001.
4. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Основи філософії: Навч. посібник. — Харків, 2003.
5. История философии: Учебник для вузов / В.Ильин. — СПб., 2003.
6. История философии: Энциклопедия. — М., 2002.
7. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І.Канта про автономію особистості // Філософсько-антропологічні студії 2004: Спецвипуск. — Київ, 2004. — С.275-280.
8. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Соч.: В 6 т. — М., 1966. —Т.6.
9. Кушаков Ю. Система «критичного ідеалізму» Імануїла Канта // Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). — Вінниця. — 3/2002. — № 2. — С.138-142.
10. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. — М., 1997.
11. Правовая мысль: Антология / Автор — составитель В.П.Малахов. — М.; Екатеринбург, 2003.
12. Талько Т.Н. Антропологічна рефлексія І.Канта та трансформація предмета філософії // Філософсько-антропологічні студії 2004: Спецвипуск. — Київ, 2004. — С.76-89.
13. Философия Канта и современность. — М., 1974.
14. Философия: Учебник / Под ред. проф. В.Н.Лавринченко. — 2-е изд., испр. і доп. — М., 2002.

Надійшла до редакції 25.05.2006 р.